

УДК 002.8:321.7

Н. Палас

Національний університет “Львівська політехніка”

ИНДЕКСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ Т. ВАНХАНЕНА ТА ОРГАНІЗАЦІЇ “FREEDOM HOUSE” ЯК ОДНІ З ПРИОРИТЕТНИХ МЕТОДІВ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ У КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

© Палас Н., 2010

Розглядається поняття індексу демократизації, окреслюється специфіка і методика проведення проектів Т. Ванханена і організації “Freedom House” як найпріоритетніших методів визначення рівня демократизації. Визначаються характерні ознаки розвитку досліджень у кінці ХІХ – на початку ХХІ ст., а також розкриваються їх позитивні та негативні сторони.

Ключові слова: демократизація, методи визначення рівня демократії, індекс демократизації, демократичний аудит, хвиля демократизації

Natalia Palas

T. VANHANEN INDEX OF DEMOCRATIZATION AND OF “FREEDOM HOUSE” AS ONE OF THE MAIN METHODS OF DETERMINING THE LEVEL OF DEMOCRATIZATION IN THE LATE XIX – EARLY XXI CENTURY

The concept of index of democratization is examined in the article, a specific and methodology of realization of projects of T. Vanhanen and organizations of “Freedom House” are outlined as the most priority methods of decision of level of democratization. The personal touches of development of researches are determined in the end XIX – to beginning of XXI of century, and also open up them positive and negative parties.

Key words: democratization, the methods of determining the level of democratization, index of democratization, democratic audit, a wave of democratization

“Демократія – недосяжний ідеал”

Роберт Даль

Актуальність дослідження. Індекс як політичне поняття пов’язане з агрегацією взаємопов’язаних індикаторів у новий комплексний індикатор, що вказує на внутрішній зв’язок системи. Сьогодні розроблено більше десятка різноманітних індексів демократії, що охоплюють різноманітні аспекти демократичної системи і розвитку політичних систем. Історія виміру демократії бере початок із 60-х років минулого століття. Загалом можна виділити три основні логічні періоди в розвитку демократичних індексів: інституційний, основоположником якого є Д. Катрайт, який звернув увагу на формальний бік демократії, намагаючись відобразити його інституційну сторону; Д. Нейбауер, Т. Ванханен та Ф. Боллен виділяють процесуальний період, звертаючи увагу на те, як

діють інститути та як можна охарактеризувати процесуальний бік демократичного режиму; дослідники субстанціонального періоду намагаються сформувані індекси, за допомогою яких можна виміряти не тільки рівень прав, а й рівень їх реалізації.

Дослідження рівня демократії спершу використовувалося для дослідницьких цілей, сьогодні воно посідає одне з найголовніших місць у практичній політиці. У зв'язку з цим у 90-ті роки минулого століття з'являється ідея демократичного аудиту, що використовується для техніки проведення незалежних досліджень рівня і характеру розвитку демократії у конкретних країнах. Саме тому його процедура потребує подальшого вивчення. Незважаючи на важливість та актуальність теми в історіографічному плані, вона розроблена недостатньо, українські дослідники мало звертаються до неї.

Мета роботи – дати загальну характеристику індексам демократизації Т. Ванханена та організації “Freedom House” та визначити їхні позитивні та негативні сторони.

Об'єкт дослідження – індекси демократизації Т. Ванханена та організації “Freedom House”. Дослідниками індексів демократизації вважають Д. Катрайта, Е. Даунса, Д. Нейбауера, Т. Ванханена, Ф. Боллена, Т. Гурра, Н. Джаггерса. Проте, незважаючи на актуальність матеріалу, проблема індексів демократизації в історіографічному плані фактично не розроблена. Увагу привертає дослідження Т. Ванханена, але автор акцентує увагу на практичній стороні питання – методології виконання дослідження. Теоретичний аспект проблеми індексів демократизації потребує комплексного вивчення.

Виклад основного матеріалу. Один з найвідоміших американських політологів-аналітиків сучасності С. Хантінгтон під час дослідження способів зміни політичного режиму, за яких відбувається заміна старих політичних інститутів, але зберігається правова неперервність, стверджує, що процес демократії з початку XIX століття мав хвилеподібний характер, кожна хвиля “розчищала шлях до часткового “відпливу” назад, за яким йшли нові досягнення” [7, с. 45]. За його підрахунками, абсолютна кількість демократичних держав зросла від 0 у 1828 році до 59 – у 1990 році. Знову ж таки теорія обґрунтовує, що сьогоднішня – так звана “третя хвиля” демократизації за цей час додала до кількості демократичних держав майже 30 країн. Більше того, значна частина цього приросту припадала не на країни Заходу. Основні його тези полягають у тому, “...що тенденції як у доходах, так і в освітньому рівні населення дають змогу прогнозувати демократії в усьому світі успішне майбутнє, хоча у деяких країнах можливі “відпливи” назад і періоди повсюдної здачі позицій демократичного процесу” [7, с. 46].

Демократія “наділяє аурую легітимності сучасне політичне світове життя: закони, правила і політичні курси видаються виправданими, коли вони демократичні, бо в сучасну епоху вони самі собою є важливими і загально визнаними цінностями” [3, с. 45]. Демократія здобуває нових прихильників саме завдяки демократичним цінностям. Такими сьогодні є громадянська соціальна свідомість, індивідуальна гідність, усвідомлення і захист власних інтересів з урахуванням інтересів суспільства – це проявляється у свідомому та активному залученні громадян до суспільного життя. Також це є способи відстоювання прав, свобод, захист власних інтересів, які забезпечують життєздатність і стійкість демократії.

Демократичний процес у сучасному світі призвів до появи так званих “молодих демократій”, в яких ще повністю не сформувалися демократичні інститути. Така поява сприяла поділу держав на “вільні країни” із ліберальною демократією, стійкими демократичними інститутами та “країни електоральної демократії”, – основним демократичним виявом населення яких є вибори. Але під час розгляду “молодих” та “вільних” демократій варто включити в процес демократизації таку характеристику, як швидкість. Саме на основі цього можна стверджувати, що країни Європи, які певною мірою мали зв'язок із СРСР, поділяють на чотири групи.

Першу групу становлять країни, які пройшли майже усі стадії демократизації і на цей момент перебувають на завершальному етапі. До них можна зарахувати такі країни, як Чехія, Польща, Угорщина. Друга група – це країни, які опинилися на майже завершальному етапі: Словаччина, Румунія, Хорватія та Прибалтика. Держави третьої групи прямують до демократії, проте лише політична та економічна невизначеність їхнього політичного курсу не дають їм змоги переходити на інший рівень: Азербайджан, Україна, Росія, Казахстан, Вірменія. І четвертою групою є такі країни, як Албанія, Молдова, Туркменістан, Таджикистан та Білорусія, – демократична ініціатива яких загальмована певними обставинами або причинами. Але така характеристика, як швидкість, досить змінювана, а країни можуть переходити з однієї групи в іншу, залежно від самого розвитку демократії, від політичних рішень, які будуть прийматися, від створення демократичних інститутів, а найголовніше – від консолідації демократичних сил і легітимації політичного режиму. Електоральні або “молоді” демократії мають конституції та формально створені на їхній основі інститути демократії. Формування уряду відбувається на підставі регулярних виборів. Проте система державного правління, соціальний статус особи істотно відрізняються від ліберальних демократій. На рахунок останнього, можна виділити Білорусію, в якій соціальні інститути розвинені доволі добре. У “вільних країнах” інститути демократії виступають як необхідні механізми гарантування громадянських прав і свобод, які є безсумнівною самоцінністю. Натомість в електоральних демократіях панує ставлення до громадянських свобод як до засобу, що забезпечує нормальний перебіг виборчого процесу та мінімальну участь населення в ньому.

Статистичні дані організації “Freedom House”, яка проводить моніторинги – опитування для визначення рівня свободи і демократії, у майже всіх країнах світу свідчать, що наприкінці 2000 року у світі налічувалося 192 країни. 120 з них були ідентифіковані як такі, що мали електоральну демократію. А лише 16 з них отримали статус таких країн, де панує ліберально-демократичний лад [5].

Отже, якщо говорити про процес поширення і якість демократії у світі, то можна з певністю сказати, що він охопив усі континенти і набув справді глобального масштабу. У деяких країнах він лише на початкових стадіях, а в деяких набуває і набуватиме все нових і нових як якісних, так і кількісних характеристик. Електоральним або “молодим” демократіям необхідно забезпечувати не лише чесні та вільні вибори для усіх членів суспільства, а й розвивати демократичні політичні інститути, консолідувати суспільство, ідеологізувати такий процес демократизації, як ресоалізація, яка визначається як засвоєння громадянами демократичних цінностей. Проте потрібно відзначити, що визначальну роль при ресоціалізації повинна відігравати політична еліта, яка має розвивати рівень політичної свободи, політичної культури та свідомості для того, щоб народна маса “зрозуміла” істинну цінність демократії, що тільки вона здатна побудувати громадянське суспільство, яке б захищало демократичні права громадян і водночас зобов'язало б їх до виконання певних політичних обов'язків.

Від критеріїв, ознак та показників демократії залежить не тільки оцінка зрілості суспільства, а й визначення напрямів його подальшої демократизації. Кожна нова історична епоха вносила корективи до критеріїв демократії. Загальноприйнятим і найважливішим серед них дослідники називають можливість громадян брати реальну участь в управлінні державними і громадськими справами. Суспільство не може бути демократичним, якщо його громадяни позбавлені таких можливостей. Серед головних критеріїв демократичності суспільства виділяють наявність фундаментальних прав і свобод людини. Нормою сучасної політичної культури стає розуміння пріоритетності та верховенства прав людини над будь-якими іншими правами, інтересами: класовими, партійними, національними, розуміння цих прав і свобод як абсолютної цінності, без якої демократія неможлива. Справжній демократизм вимагає усунення дистанції між проголошеними правами та їх реальним втіленням. Звісно, проблема прав людини є вічною, оскільки ніколи не настане такий час, коли права та свободи особи досягнуть абсолютної досконалості [4, с. 62].

Одним із пріоритетних завдань сучасної політичної науки є пошук багатовимірної класифікації політичних систем і політичних режимів держав, що ґрунтується на розробленні та

застосуванні комплексних методів порівняльного аналізу. Це стимулює компаративістські кількісні і якісні емпіричні методи інтегруватися у новий комплексний підхід оцінки стану системи держав та їхніх окремих інституцій, що дає змогу створити певні “політичні карти”, які відтворюють світову політичну реальність в якомусь одному вимірі. Як правило, одновимірні рейтинги країн ґрунтуються на тих чи інших індексах. Так, наприклад, в дослідженнях Т. Гурра вже більше, як тридцять років, світові країни порівнюють за допомогою індексу політії – в спектрі від “демократії” до “автократії” [4, с. 61]. Американська організація “Freedom House” щороку публікує рейтинги країн, враховуючи виключно індекси політичних прав та громадянських свобод – “вільні” – “частково вільні” – “без свободи” [5]. Організація “Transparency International” розробила і використовує індекс сприйняття корупції – “практична відсутність корупції” – “дуже високий рівень корупції”, “Репортери без кордонів” – індекс свободи преси, “Інститут Катона” – індекс економічної свободи, фонд Бертельсманна – індекс трансформації, Програма розвитку ООН – індекс розвитку людства, “Foreign Affairs & A. T. Kearney” – індекс глобалізації.

Згідно з методологією під час розрахунку індексу Freedom House використовується метод експертного аналізу і зарахування балів політичним системам з оцінкою багатьох критеріїв, що включають дві компоненти свободи – політичні права і громадянські права, тобто вимірюється рівень їх реалізації. Під політичними правами дослідники розуміють можливість індивіда брати участь в політичному процесі. Сьогодні “Дім Свободи” виділяє 10 політичних прав, найголовнішими серед яких є здатність виборців наділяти своїх представників владою, незалежність населення від військових, “зовнішньої влади”, економічних олігархів. А також 15 громадянських прав – свобода зборів та демонстрацій, рівність громадян перед законом, доступ до незалежної судової системи, рівність перед “силами безпеки”, свобода бізнесу.

Використовують дві шкали – первинну і вторинну. Залежно від кількості первинних балів виставляють вторинні бали. Згодом бали додають і розподіляють країни за рівнем демократії і свободи: 1–2,5 – вільна країна, 3 – 5,5 – частково вільна країна та 5,5 – 7 – країна з відсутністю свободи.

Учені Гельсінського університету під керівництвом професора політології Т. Ванханена здійснили багато проектів, результати яких опубліковані в таких книгах: “Виникнення демократії: порівняльне дослідження 119 країн в період з 1850 по 1979 роки” (1984), “Процес демократизації: порівняльне дослідження 147 країн з 1980 по 1988 роки” (1990), “Перспективи демократії: дослідження 172 країн” (1997), “Демократизація в 2000: каузальний аналіз 170 країн” (2000–2002), який опублікували у межах проекту “Демократія і мир” на Всесвітньому конгресі Міжнародної асоціації політичних наук в Дурбані (ПАР) у 2003 році.

Основним дослідницьким завданням є пошук чинників, які мали б пояснити, чому одні країни були демократичнішими, ніж інші. Головна ідея колективу виходила із принципової можливості пояснення рівня розвитку демократії одним чинником, який не мав би заперечувати інші незалежні змінні, проте він мав виступати як загальний. Таким чинником, на думку професора, має бути розподіл ресурсів у суспільстві, центральні ідеї названих вище проектів, що ґрунтуються саме на них.

По-перше, як об’єкти дослідження виступали усі незалежні держави, але в подальшому було введено багато обмежень: виключили країни з населенням менше 100 тисяч осіб, а об’єктом аналізу виступають тільки ті країни, що є незалежними станом на 1991 рік. Це є доволі актуальним після розпаду СРСР та Югославії, об’єднання Німеччини і Ємену. Крім того, в поле наукового обґрунтування були введені Тайвань і нові незалежні держави Африки та Океанії. В таким спосіб досліджувані країни поділили на сім регіональних груп – Європа і Північна Америка, Латинська Америка та країни Карибського басейну, Африка (крім країн Магрибу), Північна Африка, Близький Схід і Центральна Азія, Південна Азія, Східна та Південно-Східна Азія, Океанія [2].

В теоретичному плані центральна ідея проектів виходить із еволюціоністської парадигми вивчення політики. Вони враховують, що політична поведінка залежить від національного

контексту, політична боротьба за владу є формою загальної боротьби за існування за рахунок обмеженості суспільних ресурсів. Ці припущення конкретизуються у такі висновки: боротьба за владу (своєрідне загальне мірило в політичній боротьбі, проводиться аналогія влади з грошима в економіці), здійснюється з метою доступу до ресурсів – чим більше влади, тим ширший доступ до обмежених ресурсів. І навпаки, чим більше ресурсів, тим більшу владу мають ті, що ними розпоряджаються, а якщо вони сконцентровані в руках однієї людини, – то вона є надзвичайно впливовою у політичному плані. Якщо ж ресурси розподілені між кількома групами, то і влада розподілена між ними. Звідси виходить особлива інтерпретація дихотомії “автократія-демократія”: автократія трактується як ситуація концентрації ресурсів у руках однієї групи, а демократія – як ситуація розподілу ресурсів між різними групами. “Демократія є тоді, коли ресурси розподілені настільки широко, що жодна група не здатна виступати як гегемон” [2]. В роботі “Демократизація у 2000 році: каузальний аналіз 170 країн” це ствердження супроводжується тезою про те, що чим більший ступінь розподілу ресурсів і чим вищий інтелектуальний потенціал населення, тим розвинутішою є демократія. Така залежність набула статусу універсальної, саме тому вона є характерною для усіх держав, незалежно від господарських, культурних, географічних, цивілізаційних, расових та інших особливостей.

Ступінь демократизації як феномен пояснюється через такі змінні, як конкуренція (Competition – C) та участь (Participation – P). Показник конкуренції – це відсоток голосів або місць в парламенті, що отримують усі партії стосовно партії-лідера (100 % мінус частина партії-лідера). Показник участі є відсотком голосуючих по відношенню до загальної кількості населення, проте у межах одних і тих самих виборів. Саме на основі показників конкуренції та участі розраховується індекс демократизації, що впливає з такої формули: $ID=(P \cdot C) \setminus 100$.

Формула цілком справедлива, тому що при цьому як обов’язкові вводяться формальні “мінімальні межі” – 10 % для участі, 30 % – для конкуренції і 5 % – для сукупного індексу демократизації. Отже, якщо хоча б одна із мінімальних меж не досягнута, така політика не може вважатися демократією. Кінцевий показник буде високим лише за умови високого рівня двох вихідних показників. У науково-статистичній літературі цей індекс демократизації з’явився в період з 1850 по 2000 роки і залишається фактично незмінним в усіх проектах науковця. Лише в каузальному аналізі під час розрахунку показника участі до уваги бралися також референдуми, оскільки їхня і кількість значно зростає. Проведення одного референдуму збільшує рівень участі на 5 %, але для виключення аномалій для такої змінної як референдум вводять бар’єр – 30 % [2].

Окрім проекту 2000–2002 років, виділяють ще шість змінних, а саме – рівень урбанізації. Чим вищий рівень міського населення, тим більше диверсифікована економічна діяльність і тим більша кількість груп, що мають доступ до економічних ресурсів. Це означає, що велика кількість ресурсів розподілена між різними групами. До інших змінних зараховують процент населення, яке не включене в сільськогосподарську діяльність. Висока чисельність несільського населення свідчить про широку структуру зайнятості, тим самим це ще більше розподіляє ресурси.

Кількість студентів вищих навчальних закладів на 100 тисяч мешканців країни виступає індикатором розподілення інтелектуальних ресурсів. Відсоток письменних стосовно загальної кількості мешканців використовується для вимірювання розподілу не інтелектуальних ресурсів загалом, а їх базової частини. Крім того, вводять ступінь децентралізації несільськогосподарських економічних ресурсів, проте тут виникає проблема із конструкцією самої змінної, оскільки доволі складно знаходити її адекватні статистичні показники. В ракурсі цієї проблеми Ванханен вводить такі замітники, як роль держави в економіці, роль іноземного капіталу та роль приватного сектору.

На основі цих змінних будуються секційовані індекси:

Індекс диверсифікації структури зайнятості, що вираховується на основі середньої кількості міського населення і несільського населення.

Індекс розподілу інтелектуальних ресурсів, який визначають на основі середнього арифметичного проценту студентів та письменних.

Індекс розподілу економічних ресурсів.

Індекс владних ресурсів розраховують на основі комбінації даних секційованих індексів.

В проекті “Демократизація в 2000 році: каузальний аналіз подій 170 країн” пояснювальні змінні були відкореговані, замість рівня урбанізації ввели показники ВВП на душу населення. А також переглянули децентралізацію ресурсів, що формується на основі показника рівня бідності та показника концентрації ресурсів у руках меншості. Запропонували ще показник національного IQ, який відображає середній рівень інтелектуального потенціалу населення [2].

Пояснювальні змінні являють собою не політичні структури, а соціальні умови і конструкції (система освіти, економічні структури та умови, що показують рівень централізації, система землекористування), які є надзвичайно стабільними, які важко змінити, на відміну від політичних структур. Саме тому раціональне використання таких змінних вважається досить доцільним. Перераховані змінні розраховуються з 1850 року, крім ступеня децентралізації (з 1980 року), а також національного IQ (з 2000 року). Їх основне призначення стосується виявлення перспектив демократії в різних країнах на основі взаємовідношень між залежними і незалежними змінними, які притаманні їм у минулому, оскільки події минулого можуть з певністю екстраполюватися у майбутнє, виявляючи при цьому перспективи демократії у кожній конкретній країні.

Науковці висувують багато гіпотез, з якими фактично неможливо не погодитись. Насамперед вони стверджують, що рівень демократизації знаходиться в позитивній кореляції із показниками розподілу ресурсів. Для усіх країн прослідковується характерна тенденція переходу “межі демократії” за досягнення приблизно однакового показника індексу владних ресурсів. Щоб перевірити чи опротестувати ці гіпотези, можна застосувати такі методи політичного аналізу: кореляційний аналіз для першої та регресійний аналіз для іншої. Результати вищезгаданих методів аналізу показують, що наведені гіпотези можна вважати підтвердженими та вмотивованими, наприклад, в межах останнього проекту рівень демократизації здебільшого становить близько 70 %. Проте, як відомо, гіпотези залишаються гіпотезами, якщо не виправдовують себе на 100 %. Дослідник зазначає, що поняття “демократія” та “розподіл ресурсів” далеко не вичерпують змісту змінних, які використовуються у дослідженнях. З них можна зробити висновок про те, що широкий розподіл інтелектуальних, економічних та інших ресурсів сприяють поширенню демократії та її розвитку, тоді як її концентрація підриває демократію і сприяє стійкості недемократичних ресурсів.

Проекти демократичного поширення Ванханена, незважаючи на свої позитивні сторони, неодноразово піддавалися критиці за лінійність та односкерованість, оскільки траєкторія розвитку демократії є різновекторною та нелінійною. А також за концентрацію на одному або на групі чинників і повне або часткове ігнорування унікального історичного, культурно-політичного контексту. Доводячи, що рівень демократизації визначає розподіл ресурсів, Ванханен та його колеги не відповідають на запитання: Чому в країні А ресурси не розподіляються так само, як і в країні В, чому країна А демократичніша від країни В? Не пояснюється і той факт, чому на певних етапах історії країни типу В були стабільними демократіями на відміну від деяких країн типу А. Потрібні нові дослідження, в яких розподіл ресурсів виступатиме поясненим феноменом.

Отже, усі вищепераховані проекти мають як сильні, так і слабкі сторони. Здебільшого вони становлять безцінну базу даних, яка збиралася багато років. Методологія розрахунку багатьох індексів та конкретних рейтингів регулярно уточнюється, корегується. Цілком закономірно, що перед нами постає логічне запитання: чи можна складну, змінювану, багатовимірну реальність адекватно виміряти за допомогою подібних індексів та рейтингів, абсолютно не пов'язаних одновимірних шкал: “демократія – автократія”, “наявність свободи – відсутність свободи”, “вільна преса – невольна преса” тощо?

Основним елементом складу багатьох індексів є експертні оцінки. Суворі статистичні бази даних використовуються все рідше, як правило, це наукові академічні проекти, що не розраховані на широкий загал. Вони допомагають детально врахувати специфіку проекту дослідження, але залишаються суб'єктивними, можуть використовуватися для політичного маніпулювання. У

подібних випадках часто впливають також кон'юнктурні політичні мотиви, що призводять до явної деформації результатів країн, що порівнюються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грачев М. *Демократия: методология исследования, анализ перспектив: монография* / М. Грачев, А. Мадатов. – М.: Изд-во “АЛКИГАММА”, 2004. – 128 с.
2. Лекция Тату Ванханена “Демократизация в сравнении” 29.11.2005 // Институт Общественного Проектирования. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.inop.ru/files/vanhanen.doc>.
3. Мадатов А. С. *Демократизация: особенности ее современной волны* / А. С. Мадатов // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2001. – № 3. – С. 45–56. – (Серия “Политология”).
4. Мельвиль А. Ю. “*Политический атлас современности*”: замысел и общие теоретико-методологические контуры проекта / А.Ю. Мельвиль // ПОЛИС (Политические исследования). – 2006. – № 5. – С. 60–72.
5. Отчет “Свобода в мире” // Freedom House: Analysis. – Режим доступа до ресурсу: <http://freedomhouse.org/template.cfm?page=15&year>.
6. Растой Д. *Переходы к демократии. Попытки динамической модели* / Д. Растой // Полис. – 1996. – № 5. – С. 97–117.
7. Хантингтон С. *Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации* / С. Хантингтон // МЭМО (Мировая экономика и международные отношения). – 1995. – № 5. – С. 43–51.